

NYELV TÖRTÉNET – PSZICHIKUM TÖRTÉNET

Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Az ismertetett kötet tárgya szerint részben kevesebbet, részben többet nyújt annál, mint amit címe ígér. A tartalomnak valójában inkább az alábbi cím felelne meg: Vallási-teológiai és pszichikai jelentésű névszók a Huszita Bibliában (1420–1430 körül). Alcímként pedig ez illene a műhöz: Észrevételek a Biblia keletkezéséről.

A külön áttekintett pszichikai fogalomkör ugyan teljesnek látszik, de az adattár címszavainak csupán a Müncheneri Kódexben előforduló szavakkal való összehasonlításból kitűnik, hogy számos idevágó kifejezés nincs feldolgozva, például *öröm* – *szomorúság*, *síralm*, *síralmas* (a *nevetés* főnév nincs meg, csak az ige, *mövet* alakban), *gyűlölet*, *gyűlölség* (a *szereket* megvan Büky adatai közt), hogy csak az érzelmi élet körében maradjunk.

Büky a pszichikai jelentésű szavak közül többről úgy véli, hogy – túlmenően mindennapi jelentésükön – terminus technicus jellegűek, például: *tulajdon* ('jellem' jelentésben), *indulat* 'érzékelő képesség', *emlékezet*, *feledet*, *szívébe vés* 'emlékezetébe vés', *akarat*, *tehetség*. KORNIS Gyula (A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése, Magyar Nyelv 3. 1907) és RANSCHBURG Pál (Az emberi elme, Budapest, 1923) gondolataitól indítva jut el Büky e megállapításához. Abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a fordítók a szóban forgó fogalmakra állandó kifejezést próbáltak keresni a latin minta nyomán, ám korai volna még terminológia kialakítására irányuló törekvést látni ebben az igyekezetben. Büky műve összefoglalójában már óvatosabban fogalmazza meg korábbi fejtegetéseit: „Ami a pszichológiai vonatkozású fogalmakat illeti, a HtB (= Huszita Biblia) fordítói inkább csak a szókészleti nyersanyagot szolgáltatták a mai pszichológiai szaknyelv számára.” Ez persze igaz, de ugyanez elmondható más korai nyelvemlékünk pszichológiai és egyéb jelentésű szavairól.

A könyv témaköre a címben jelzethetnél azért is szűkebb, mert a szótárszerűen feldolgozott és szemantikailag elemzett kifejezések csupán a HtB-ből származnak, egyéb korai és későbbi nyelvemlékek anyaga nem szerepel benne. Igaz, hogy egy külön fejezetben áttekintést találunk (1.3. A kultúraváltás hatása a pszichikum és a vallási élet fogalmait jelölő magyar szókincse) a szókincs e rétegéről a honfoglalás előtti és a kereszténységre való áttérés utáni időszakban. Ez azonban csak elvárható kitekintés az előzményekre; nem minősül olyan tételes vizsgálatnak, amelyet a szerző a HtB anyagán végeztet el.

A könyv témája annyiban bővebb a címénél, hogy a HtB összegyűjtött és jelentés-tanilag elemzett lexikális anyaga vallási és teológiai címszavakat is tartalmaz, sőt a kötet leíró fejezetei igen behatóan foglalkoznak e szórétéggel, elsősorban a *lélek* és *Szentlélek*, illetve latin mintáik, az *animus* és *spiritus* bibliai és kortársi értelmezésével. Az már a bibliai szöveg természetéből következik, hogy az adattárban az *animus*, *anima* és *spiritus* címszavak a legterjedelmesebb szócikket alkotják, hozzáátéve azonban,

hogy valóban pszichikai jellegű magyar egyenértékeik is vannak, például *elme* az *animus* címszó alatt: 'lélek mint az akarati és törekvésbeli lelki tartalmak, illetve adottságok központja'. Büky a történeti áttekintésben, mint az idézett fejezet címe is mutatja, a pszichikai és a vallási élet szavait vizsgálja meg, tehát megkülönbözteti a két fogalmat, noha kapcsolatukat hangsúlyozza. Nem így jár el tulajdonképpen tárgykörében, s nem tünteti föl a kettősséget munkája címében sem. Kétségtelen, hogy a középkor és a (középkori) keresztény hitelvek szemszögéből nézve a két fogalomkör nem választható el egymástól, mert aszerint az emberi lélek és annak megnyilvánulásai végeredményben Istentől erednek, korunk pszichológiai értelmezéséből kiindulva azonban a kétféle fogalomkör akkor is megkülönböztetendő, ha sok vonatkozásban kapcsolódnak egymáshoz. Ezek az összefüggések, amelyek a HtB itt föltérképezett szavainak jelentéseiben és aljelentéseiben gyakran megnyilvánulnak, elfogadhatóvá teszik e kettős fogalomkör együttes vizsgálatát, ámde erre nem ártott volna a kötet címében utalni.

A címnél többet nyújt az új könyv annyiban is, hogy külön fejezetben (2. A Huszita Biblia szókincsére vonatkozó kutatási eredmények kritikai vizsgálata) beható összefoglalást ad a HtB keletkezéséről, az ezzel kapcsolatos, több pontban ellentétes nézetekről — amelyeknek nagy irodalma van —, s amint a fejezet címe is mutatja: a szerző több kérdésben nyilvánítja ki kritikus észrevételeit, sőt némelykor saját nézetét fejt ki. Érthető tehát, hogy e fejezet terjedelme az egész kötethez képest nagy, de csökkenteni lehetett volna, ha Büky egy-egy korábbi nézetet saját szavaival foglal össze. Külön alfejezet foglalkozik Kardos Tibor elméletével, hogy ti. a HtB szövege patarén és katareretnek felfogás hatását tükrözi vissza, amit Büky nem fogad el. Még ha eltekintünk is attól, hogy Kardos elméletének felülvizsgálása illetékes szakemberekre tartozik, akkor is több mint kétséges e fejezet helye a könyvben, mivel a HtB kimondottan pszichikai jellegű kifejezéseinek szemantikai elemzése szempontjából ez a vita közömbös.

Túl a tartalmi összeállításon és fölépítésen, indokolt néhány egyéb bíráló megjegyzést is tenni.

Az első fejezetben (1. A pszichikummal kapcsolatos fogalmak többfélesége a magyar középkorban) a szerző kifejti, hogy a kultúraváltással, vagyis a kereszténység felvételével, az ősvallásban kialakult gazdagabb pszichikumjelölő fogalomrendszer, azaz annak verbális kifejezése beszűkült, elszegényedett, és csak később, elsősorban a bibliafordításokkal fejlődött ki újra, a korábbiakhoz képest még fejlettebb formában. A bibliafordítások valóban előrelendítették a nemzeti irodalmi nyelvek fejlődését, magyar viszonylatban a viszonylag csekély előzményekhez képest fölbecsülhetetlen szerepük volt, s a bibliai kifejezések a köznyelv és a népnyelv rétegeibe is behatoltak. Az is kétségtelen, ahogy Büky is hangsúlyozza, hogy a kereszténységgel az ősvallás, az ősi hitvilág és ezzel kapcsolatos kifejezések egy része kihalt (például *iz* 'árnyéklélek' jelentésben), vagy átértékelődött (*egyház, ünnep*). Ezzel szemben a vallási fogalmaktól a mai értelemben függetlennek tekintett pszichikai fogalomrendszer összeszűkülésében kétkedem. Kellő terjedelmű és ilyen tekintetben fel nem dolgozott korábbi nyelvemlékek hiányában e fogalmak nyelvi kifejezését illetően nincsenek elegendő bizonyítékaink, de azért számos ebbe a fogalomkörbe sorolható szóról mutatható ki ősi (finnugor) eredete, és sok, ha nem is ősi szó, már a HtB kora előtt felbukkan, például: *bánat, bölcs, gyűlölség, ijed, irigy, kevély, öröm, rémület, részeg(es), siralom, szomorú, szenved, vidám, víg*, amelyek különben hiányzanak a HtB három kódexéből.

Semmi okunk nincs föltenni, hogy a kereszténységre áttérő magyarság lelki élete beszűkült volna, inkább csak annyi állapítható meg, hogy a hitvilág és a lelki élet tudata átértékelődött; ennek megfelelően megváltozott a fogalmak kifejezőmódja is, de a középkor embere a maga társadalmi fejlettségének fokán megfelelő lelki életet élt, s ez mindennapi beszédének szókincsében szintén megnyilvánult. Az első bibliafordítók különféle okokból nem mindig alkalmazták a köznyelvi kifejezéseket, olykor választékosabb eszközöket kerestek, máskor teológiai megfontolásokból alkalmaztak újításokat. Büky címszavai közt felveszi a latin *parcipere* szót, amelynek jelentése 'felfog, megért, észrevesz'. Ennek magyar megfelelője a két előbbi jelentésárnyalatban '(fülével) eszébe veszi', amely az alábbi két mondatban fordul elő (Bécsi Kódex): (mai átírásban közöljük) *parancsolatait füleiddel eszedbe vegyed; füleitekkel esztekbe vegyétek*. A latin eredetiben *auribus percipe*, illetve *auribus percipite* áll. Ez utóbbi mondat Károli Gáspár fordításában (editio princeps 1590): „halljátok meg ezt, és hallgassátok meg!” (Joel próféta könyve). Ez utóbbi fordítás ugyan másfél évszázaddal későbbi a HtB-énál, de közvetlenebbül, a népnyelvhez közelálló eszközökkel fejezi ki azt, amit a HtB a latinhoz közelítve old meg. Vagyis bizonyosak lehetünk abban, hogy a 'felfog, megért', fogalmakra és sok száz más hasonlóra a honfoglalás és a HtB kora közti öt évszázadban is megvolt a *fülével eszébe veszi* típusnál egyszerűbb kifejezési eszköz.

Amit most kifejtettem, nincs ellentétben a történeti pszichológia azon tételével, hogy a pszichikum kora társadalmához igazodik, annak eszmevilágával kölcsönhatásban van. BARBU, Z. (Problems of Historical Psychology, London 1960) például a XVI. század pszichikumában mutat ki lényeges különbséget korunkéval szemben, amikor főként tapintási, hallási és szaglási érzetek domináltak a percepciót, míg a modern ember elsősorban vizuális úton szerzi észleleteit a világról.

A pszichikum társadalmilag releváns változásai nem kizárólagos jellegűek, csak az érzékelés fajtái értékelődnek át, változnak meg egymáshoz való arányukban a percepció rendszeren belül, mint ahogyan néhány évtizede az auditív és egyéb percepció megszünteti a vizuális észlelés túlsúlyát, McLUHAN, M. kifejezésével élve (The Gutenberg galaxy, Toronto 1962) a Gutenberg-galaxist. Barbu Ronsard költészetére hivatkozik, amelyben túlteng az auditív leírás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Ronsard pszichikumában a vizuális észlelés és a neki megfelelő verbális kifejezőeszközök hiányoztak volna, hiszen a XVI. századi francia nyelv ezeknek tárházával rendelkezett. Tehát ha a HtB kora előtti viszonylag csekély számú és terjedelmű nyelvemlékekből a pszichikai szókincsnek csak kis töredéke mutatható is ki, ebből nem következtethető, hogy az a magyar középkorban hiányos, szegényes volt. Meglepő viszont, amint a szerző is kiemeli, hogy éppen a látási érzékelésre igen sok adat van a HtB-ben, amely még a vizuális korszakváltás előtt készült. Büky szerint vallásos szövegekben ennek teológiai indítékai vannak.

Már említettem, hogy Büky tovább gombolyítja azt a fonalat, amelyet Ranschburg Pál font meg először, amidőn a magyar pszichológiai terminológia kialakulásáról értekezett. A kötet összefoglaló fejezetében Büky még egyszer megemlékezik a pszichológia e jeles kutatójáról, mégpedig igen elismerően. Ebben nincs semmi különös, és az olvasó is csatlakozhatik a szerző pozitív értékeléséhez, csupán az tűnik föl, hogy könyve bevezetőjében Büky ezt a kijelentést teszi: „Nem hagyja figyelmen kívül e korszak adatait egy pszichológus, Ranschburg Pál, mint kötetem utolsó fejezetében ezt

bővebben is bemutatom. Sajnos, azonban az ő általa adott képet is át kell dolgoznunk, az ebben levő tárgyi tévedések helyesbítése miatt." A jelzett „átdolgozás” elmaradt, de ezt talán ne rójuk fel a szerzőnek mulasztásul.

A HtB irodalma igen terjedelmes, számos tanulmány, cikk foglalkozott már eddig is a három kódex jelentőségével, irodalomtörténeti és egyéb értékeivel. Szabó T. Ádám (*Der Münchener Kodex, Wiesbaden, 1977*) szótárszerűen, statisztikai elemzéssel kibővítve, feldolgozta a Müncheneri Kódex teljes szóanyagát. Azonban a HtB szövegét tartalmazó három kódex egy kiválasztott lexikális korpuszáról először a jelen kötet ad igen alapos szemantikai elemzést. A latin címszavakon kívül megtaláljuk a szótári részben a görög és héber szóegyenértékeket is, sőt egy külön jegyzék mutatja a fontosabb héber szavak latin és héber betűs átírását. Habár a pszichikai kifejezések iránt érdeklődők (pszichológusok) számára mellékes e többnyelvű tájékoztatás, a magyar nyelvtörténészek számára hasznos lehet. Kár, hogy e kötetben a lexikális elemeknek csupán egy töredéke van feldolgozva.

Fodor István
Universität Köln